

ФУНКЦИОНИРАНЕ НА МЕСТОИМЕННИЯТА В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Функционирането на всяка езикова единица в речта зависи от семантиката ѝ на системно равнище и от особено тите на устното общуване. Същността на местоименията като единици на езиковата система, в частност и на българската, са изследвани в общи линии. Общата им характеристика като клас е, че характеризират референта, като го включват в някакво отношение с друг обект. Означаването на отношения не е белег само на семантиката на местоименията, а единствено при тях "означаването на отношения е характерно за целия клас" (Ницолова, 1986, 10). В книжовния език, като относително по-стабилна система, функционираща според определени нормативни правила, местоименията изпълняват ролята на заместители на имена. Те "нямат свое собствено лексикално значение, а изпълняват анафорична служба в речта, т. е. отправят съзнанието на възприемащия съобщението към имена на споменати вече обекти" (Граматика, 1983, 190). В устното общуване, където има много голямо разнообразие в ситуации, вероятно отделните езикови единици имат различ

в функционирането си в сравнение с книжовната система. Поради това подходът на изследване в тази работа е равняването между двата вида функциониране на местоименията – в системата на книжовния език и в речевата реализация. Ще се направи опит да се обхванат и систематизират общите и специфичните им употреби.

1. Обща за книжовноезиковата система и за разговорната реч е **анафоричната функция** на местоименията. "Те насочват, ез да назовават, към предмети, признаци и обстоятелства. тяхната сигнификация има особен, двойствен характер" (Ницолова, 1978, 435). В разговорната реч, освен като заместител на някакво име, местоимението изпълнява служба на въвеждаща репликата на събеседника частица, т. е. драматизира се.

– Е, ти купи ли си нещо? – То да влезеш в магазините къпо. Ами викам айде да си вървим.

– Нещо ми се виждаш пребледняла. – То аз цяла нощ отовръщах. Нещо съм се натровила.

– Увеличили им заплатите. Голяма работа. Те като им вземат по-голям данък и увеличението отива.

– Трябва да търся капачки за буркани. – Те тъй като пусят по малко и бързо свършват. И ний с връзки си намерихме.

2. В разговорната реч нерядко местоимението има само **насочваща, указваща функция** поради спецификата на устното общуване. Жестът, мимиката или интонацията допълват и доуточняват значението на думата:

– Татко ми донесе **такъв** шоколад! (детето показва с ръце)

– Дигнаха хората **такава** къща! (интонационно може да се изрази възхищение, завист, подигравка)

– Като таз година не е било. Набрахме **такивка** домати! (с жест и интонация, прибавени към умалителното по форма местоимение, се означава неудовлетворение, подигравка).

В устна разговорна реч интонацията често се явява конкретизиращ, доуточняващ фактор за местоименното

значение поради незавършване на фразата, недоизказване, елиптичност:

– Казахме, че тръгваме и жена му и тя (тръгна).

– А той? – Той какво! Нищо! (не каза, не направи и т. н.)

Има случаи на недоизказване в разговорната реч, които се подразбират. В тях местоимението със своето абстрактно значение най-добре изразява този смисъл:

– Аз отде да знам, че жена му била **такова** (бременна).

– Какво става? Има ли **нещо** (неприятност, проблем, затруднение)?

– Абе ти що не ми каза, че той бил **нещо** (здравословно, недобре).

Показателните местоимения се употребяват в монолози на реч за изразяване на редуцирана информация, т. е. кога говорещият смята, че по едни или други причини може да спести някои уточнения или подробности (не е интересно и важно за слушащия или не желае да ни каже).

– Като тръгнала по стайте: **тоя такъв, оня онакв**

— **Голяма клюкарка** ти казвам.

– Казаха ми на касата: **толкоз и толкоз** и аз си платих като добър човек.

– Идва вчера шефа и ми казва да направя **туй и туй**. Направих го, а после не бил **рекъл тъй**. Ами как?

В книжовния език показателните и неопределителните местоимения могат да се употребят самостоятелно и атрибутивно. Самостоятелната употреба на тези местоимения в разговорната реч, в резултат на елипса е маркирана като особено учтива по отношение на лицето, което назовава, представя като не особено културен говорещия:

– **Оная** дойде ли?

– **Някакъв** те търси днеска два пъти.

– **Тоз** какво иска?

Такава фамилиарно-снижена характеристика има употребата на притежателното местоимение **моя, моя**

нейния, неговата, като резултат от елипса на съществителните съпруг(а), жена или мъж.

– Викам му на моя да идем на море туй лято, ама той нещо се ослушва.

– Тя неговата е много специална. Не можеш да я стигнеш. Не приказва с кого да е.

Наблюденията върху текстове от разговори, в които има такъв тип елипса, където местоимението или местоименното наречие изразяват по-общо и неопределено значение за нещо неприятно (което по едни или други причини не е желателно или удобно да се назове), насочват към ревизия на мнението, че разговорната реч почти не познава евфемизмите (Николова, 1991).

Най-разпространено в разговорната реч местоимение с неопределена семантика, която може да се конкретизира с разнообразна интонация и в зависимост от контекста, е показателното местоимение за признаци **такова**. От него дори се образува и глагол с доста обобщено значение (Пашов, 1965). Той често е срещан в разговорната реч и конкретизира значението си в зависимост от конкретната ситуация:

– Нареждам първо зелето, после **таковам** водата и солта (разтварям) и я изливам върху него.

– Трябва да **таковаш** дървата (наредиш, нарежеш, нацепиш).

Често този глагол се появява като запълване на пауза и от гледна точка на изискванията за добър езиков изказ справедливо се отбелязва като белег на ниска езикова култура [Пашов, 1965]. Друго средство за запълване на пауза или за постигане на по-голяма образност при жест (но излишно от гледна точка на точния езиков изказ) е местоименното наречие **така**:

– Като си седне вечер, направи си **така** салатка, пийне си, кеф!

– Шъ си подбера **така** свои хора, по-сериозни и шъ видиш дали няма да стане работата.

– Като засуче така мустака, като се изпъчи, ела го виж

Неопределеност на значението се получава в разговорната реч и при свързване на показателно местоимение с признак с въпросително, неопределително или отрицателно местоимение. Конкретизирането на значението се постига чрез контекста или ситуацията:

– Дойде веднъж у нас, ама **някакъв такъв**. Не мога да го позная. Какво му беше, не знам.

– Не го зная **какъв такъв** учител е, ама нищо не ми обяснява.

– Руми, хайде да ми пишеш утре на лекцията! – А **ни** **никакви такива!** Нали беше за последно миналия път!

Понякога в разговорната реч общата местоименна семантика се конкретизира чрез друга лексикална единица или словосъчетание. Получава се специфично разговорен тип номинация, при която местоимението е организиращият елемент:

– **Оня** с якето не го познавам.

– **Тая** с шапката хич не я обичам.

– Какво стана с **оная русата** и приятеля ѝ?

Частен случай на необходимостта от уточняващата конкретизираща лексема при устното общуване като че ли явява функционирането на местоименията при удвояване като на обекта, така и на субекта или обстоятелствено предложението именно съчетание:

– **Комшията**, той е добър човек.

– **Чистачката** я страх от тебе.

– **Трамвая**, той обикаля много. По-добре да вземем рейса.

– **Ореха**, той не ражда. Да вземем да го отсечем.

– **Една блуза** я плете цяла година.

– **Коня**, тоя го харесвам повече.

– **Що** го разсърди **оня**, братовчед ти.

– **До прозореца**, там духа. Ела насам.

– **В бюфета**, там има още. Вземи си.

Примерите на удвояване показват, че явлението е сложно взаимодействие на лексикално-семантично и синтактично равнище и зависи от особеностите на устното общуване, при което на преден план стои въпросът за постигане на по-пълна обща информационна база. Средствата за това обаче невинаги са експлицирани лексикално. Необходими са по-цялостни проучвания на устното общуване и неговите особености, за да се отговори на въпроса, дали анафоричната функция на личното местоимение е получена например в резултат на изпадане на субекта при удвояване на субекта или има друга причина.

В посочените тук примери на удвояване, се случва да не се прави пауза. В такива случаи, според някои автори, местоимението е само елемент в организирането на динамичната структура на изказването, т. е. няма семантични, а формално-ритмични причини [PPP, 1973, 283]. За българската разговорна реч ще са необходими още проучвания както на лексикално-семантично, така и на синтактично равнище, за да се докаже това твърдение.

5. Транспозиционна употреба на местоименията в разговорната реч. Наблюдава се:

а) замяна на едни форми с други в рамките на един вид местоимение.

Вместо 2 л. ед. ч. – **ти** – се употребява третоличното – **той, тя** или **то**. По такъв начин говорещият изключва събеседника си като присъствие, като изразява чрез трето лице отношение (най-често ирония, подигравка, пренебрежение или грубост):

– Аз приказвам, ама има ли кой да слуша! **Тя** шъ ми дава акъл к,во да правя.

– Ний още го храним, **той** (или дори **то** – синът) не иска да ни знае, че после как шъ е.

Вместо 3 л. ед. ч. – **той, тя, то** – се употребява 2 л. ед. ч. – **ти**, за да се постигне категоричност на изказаното мнение:

– Че как тъй? Може ли **ти** да не станеш на стар човек да седне?

– И ти шъ идеш на гости ей тъй без нищо? Тъй не мож
Вместо м. род се употребява среден род:

– Всяко те гледа в ръцете да му дадеш.

– Аз го уча какво да прави, то ми се хили насред
(дъщерята).

– Всяко тръгнало кафе да отваря, да забогатява.

Чрез посочените транспозиции на местоименията
разговорната реч се постига емоционално-експресив
натоварване на изказването.

б) замяна на един вид местоимения с друг вид:

Вместо лични местоимения се употребяват показателни

– И като почват да товарят, тия слагат отгоре желязо
надълго (вм. те).

– Момичето било със старата само. Тая като ѝ ста
лошо и като пребели очи. В чудо се видяло.

Вместо показателни местоимения се употребяват лични

– Докараха оня ден ново брашно. От него брашно точ
че е по-хубаво. Пък предишното беше лошо, че от фуражно
жито било. То жито било фуражно.

Тези транспозиции са резултат от неустановеността п
употребата на показателните и личните местоимения още
Възраждането [Първев, 1986, 140-142] и в разговорната реч
неутрални в емоционално-експресивно отношение. Те нос
белега на по-нисък, близък до диалектите пласт на разгово
та реч. Този тип транспозиции не е съзнателно търсен пох
за изразяване, а представлява знанията на говорещия на да
етап, т. е. те са част от опозицията "книжовно-некнижовн
чиито параметри на семантично равнище още не са изсл
вани. Елемент от тази опозиция все по-определено се очерт
употребата на именителната форма вместо винителна (п
въпросителните, отрицателните, обобщителните, относител
те и неопределителните местоимения).

– Той на никой не е направил лошо.

– Аз ти казвам, че от всеки е вземала пари.

– На кой си казал, все е дошъл.

Тази тенденция на уеднаквяване на формите продължава да бъде активна в разговорната реч и вероятно ще доведе до корекция на правилата за употреба на местоименията в нормативните граматики. По такъв начин динамичността на процесите в живия и многообразен в проявите си език довежда до промяна на книжовната система.

Местоименията са разнообразен и богат в проявите си лексикален клас, който има обща и за книжовния език, и за разговорната речева реализация функция – анафоричната, произтичаща от езиковата им природа.

В устното общуване, поради особеностите на реализацията му, местоименията имат по-различна функция. Понякога се граматикализират, като служат само за връзка между подадените реплики или, в зависимост от структурата на изказването, имат ритмообразуваща роля.

Типични за разговорната реч са транспозициите на местоименията. Една част от тях имат функцията да натоварят емоционално-експресивно изказването, с което подпомагат неговото стилизиране като разговорно. Друга част от транспозициите са резултат от развоя на българския език и са неутрални изразни средства, които от гледна точка на книжовния език са ненормативни, т. е. участват в опозицията *"книжовно – некнижовно"*.

Тук накратко се набелязаха някои особености на употребата на местоименията в разговорната реч, като се изхождаше от семантиката им в книжовната система. Предстои много работа до постигането на цялостното им описание в разговорната реч.

ЛИТЕРАТУРА

Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. II, 1983.

Ницолова, Р. Българските местоимения, 1986.

Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: Помагало по българска морфология. Имена. С., 1986.

Николова, Цв. Речовитост на българската гласност, Доклад на Социolingвистична конференция с международно участие, София, 1986 (под печат).

Пашов, П. Глаголи с местоименни корени в българския език. Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 1966, LIX, 469-489.

Първев, Хр. Страници от историята на българския книжовен език, 1986.

Русская разговорная речь. Отв. ред. Е. А. Земская, Москва, 1978.